

Jure Krišto

Crkva i država. Slučaj vjerskih prijelaza u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Problem je vjerskih prijelaza u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) među najvećim opterećenjima te kratkotrajne države (1941.-1945.) No, usuđujem se reći, ujedno je to i veliki problem historiografije. Nema, naime, sumnje da je Katolička crkva (KC) igrala važnu ulogu u pitanju vjerskih prijelaza u NDH, ali se historiografski o tome nerijetko sudilo na temelju promidžbe umjesto stvarnih pokazatelja. No, bilo je i najbezočnijih krivotvorenja u vezi s tim problemom, u vrijeme rata, ali i u nedavnoj prošlosti.¹ U svome opsežnom djelu Vladimir Dedijer falsificira čak pismo državnog tajnika Svete (Sv.) Stolice njezinu predstavniku pri Biskupskoj konferenciji u NDH opatu Giuseppeu Marconeu od 2. travnja 1943., pogrešno ga prevodeći, očito namjerno.² Dedijer je, naime, htio svakako sugerirati da je i sam vrh KC-a optužio katolički episkopat u Hrvatskoj za sudjelovanje u nasilnima vjerskim prijelazima. Stoga, umjesto kardinalove izjave kako je pismo katoličkog episkopata Paveliću u prigodi zasjedanja Biskupske konferencije dostatno da *opovrgne* optužbe (*basta a smentire tale accusa*), on u kardinalova usta stavlja izjavu kako je dovoljno da *pokrene* osudu hrvatskog episkopata.

1 Usp. Lj. Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941.-1943.*, Zagreb, 1985., 271-315.

2 Usp. *Actes et documents du Saint Siège relatifs a la Seconde guerre mondiale*, 9, Vatican, 1967.-1975., dok. br. 130, 218-219, i J. Krišto, *Katolička crkva i NDH*, 1-2, Zagreb, 1998., dok. br. 258, 265-266, odnosno V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Beograd, 1987., Prilog II., 723-738.

Upravo takva promidžba i obilje predrasuda s njom u vezi temeljni su motivi mog upuštanja u rasvjetljavanje tog problema. Želim, naime, pokazati kako se kroz pitanje vjerskih prijelaza odražava specifičan odnos crkve prema državi, u ovom slučaju Katoličke crkve, odnosno njene više hijerarhije prema NDH vlastima. Preciznije, u radu obrađujem samo djelovanje nadbiskupa Alojzija Stepinca, čelnog čovjeka Zagrebačke nadbiskupije, ali i predsjednika Biskupskih konferencija, što znači predstavnika cijele Katoličke crkve u NDH.³

1. *Vjerski prijelazi kao ilustracija napetih odnosa KC-a i države*

Prva zakonska uredba nove hrvatske vlasti u vezi s pitanjem promjene vjere bila je *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere u drugu* od 3. svibnja 1941. godine,⁴ no ona je do sada bila više mistificirana negoli analizirana, ako je uopće i bila predmetom ozbiljnoga historiografskog studija.⁵ Ta uredba ima samo dva članka: 1. "ukidaju se svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prijelaza s jedne vjere na drugu" (nije, dakle, riječ samo o prijelazu na katolicizam) i 2. za prijelaz u drugu vjeru od sada je potrebna valjana prijava nadležnim vlastima o nakani prijelaznika te ispunjenje vjerskih propisa vjerske zajednice u koju osoba želi prijeći.

3 Obradu iste problematike u Šibenskoj i Senjskoj biskupiji usp. u: J. Krišto, *Vjerski prijelazi u NDH - primjer Šibenske biskupije, Časopis za suvremenu povijest*, g.XXIX., br. 2, Zagreb, 1997., 235-248, i isti, *Katolička crkva i NDH*, 1, n.dj., 235-263.

4 Usp. *Narodne novine*, br. 19, Zagreb, 5. svibnja 1941.

Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge, 1979., 26, uz tu *Zakonsku odredbu...* navodi 15. svibnja, što je netočno.

5 Usp. V. Dedijer, n.dj., 165 i 455, te M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, sv. 3, 1, Beograd, 1988., 367-368.

Kakva je bila reakcija KC-a na području NDH prema toj uredbi i vjerskim prijelazima općenito? Ako se išta s pouzdanjem može reći u vezi s vjerskim prijelazima u NDH, onda je to da se nigdje bolje ne oslikava neslaganje državnih i crkvenih vlasti. Taj se sraz može vrlo dobro pratiti jer su se dokumenti odnosnih tijela izmjenjivali nevjerojatno ustaljenim ritmom, a izmjena tih dopisa stalno je još i uvećavala nesporazume.

Duhovni je stol Zagrebačke nadbiskupije već 8. svibnja 1941. izdao *Okružnicu o prelascima iz drugih vjera u katolicizam*⁶ iz koje je vidljivo da joj povod nije uredba nego zanimanje inovjераца za prelazak u katolicizam, no Katolička je crkva, usto, i reagirala na pokušaj državne vlasti da je instrumentalizira, a tako što je u jednome od svojih prvih zakonskih akata zašla u njeno područje.⁷ Za razliku od vladine uredbе, koja objektivno olakšava vjerske prijelaze, najviši autoritet KC-a u NDH naglašava svoje kriterije za pristup u KC, koji taj proces objektivno otežavaju. Cijela se *Okružnica...*, pak, može svesti na jedno: pristup u KC mora biti potpuno slobodan izraz vjere, bez ikakvih drugih primjesа, što znači da mora uslijediti poslije solidne priprave i pouke. Svećenstvo se na terenu, kako bi se unaprijed spriječile bile kakve ishitrenost i žurba, pritom upozorava "da /se/ u ovim delikatnim pitanjima ljudske duše postupa strogo po načelima katoličke Crkve čuvajući njezino dostojanstvo i ugled."

Umjesto tijesne suradnje države i KC-a u NDH, spomenutim su se dokumentima u samome početku državnog života uspostavili kriteriji u vezi s vjerskim prijelazima te izgradio

6 Usp. *Katolički list (KL)*, g. XCII., br. 19, Zagreb, 15. svibnja 1941., 230-231, te br. 23, Zagreb, 11. lipnja 1941., Prilog, 4.

7 Neutemeljenom mi se, u tom sklopu, čini tvrdnja izrečena u knjizi *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške "NDH"*, Zagreb, 1952., 91:

Ipak se po svemu vidi, da je najviša crkvena instancija u Hrvatskoj svojski prionula ustaškoj akciji i čitav svoj aparat stavila u službu masovnog pokrštavanja.

zid razdora između države i KC-a. Ministarstvo je bogoštovlja i nastave, štoviše, izišlo 27. svibnja 1941. s novim dokumentom o vjerskim prelascima - *Uputom o prijelazu s jedne vjere u drugu*.⁸ Pažljivim čitanjem tog tumačenja zakonske uredbe od 3. svibnja lako je ustanoviti da se vlast povukla pred odlučnošću KC-a. Ministar Mile Budak, naime, upućuje kotarske oblasti i gradska poglavarstva da u njihovu nadležnost "spada samo izdanje potvrde dotičnoj stranci o njezinoj prijavi vjerozakonskog prelaza". Nema više spomena potvrde o primitku molitelja u vjersku zajednicu, štoviše Ministarstvo izričito napominje da to "spada u brigu dotične stranke", tj. molitelja. Ministar je, očito, shvatio iz *Okružnice...* Duhovnog stola da ne može očekivati suradnju Katoličke crkve tako što bi ona bila svojevrsni servis za izdavanje potvrda koje Ministarstvo treba.

Kako bi bila posve sigurna da svećenstvo i drugi zainteresirani znaju propise KC-a u vezi s vjerskim prijelaznicima, Zagrebačka je nadbiskupija, preko uglednog teologa Stjepana Bakšića, u početku lipnja 1941. objavila detaljne crkvene propise za primanje u KC.⁹ Taj je dokument od magistralne važnosti, jer u njemu su navedene smjernice kojima su se trebali voditi svećenici ne samo na području Zagrebačke nadbiskupije nego i u svim preostalim dijelovima NDH. Evo kako najkraće Bakšić odgovara na pitanje tko može biti primljen u KC:

- a) *Onaj koji je poučen u svim glavnim istinama kat. vjerovanja;*
- b) *onaj, koji imade iskrenu namjeru pristupiti Kat. Crkvi;*
- c) *onaj, koji može da živi po načelima Kat. Crkve i*
- d) *onaj, koji dobije dopuštenje Ordinarijata.*

8 Usp. *Narodne novine*, Zagreb, 27. svibnja 1941.

9 Usp. *KL*, g. XCII., br. 23, Zagreb, 11. lipnja 1941., Prilog.

Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948., 620, i od tog dokumenta stvara optužnicu protiv KC-a.

Na redu je bila civilna vlast. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja uputilo je 14. srpnja 1941. povjerljivi dopis: *Biskupskim Ordinarijatima NDH*, a sa svrhom pojašnjenja nekih pitanja u vezi prijelaza u druge vjere iz vladine uredbe od 3. svibnja, s naglaskom kako se bogatiji i inteligentniji pravoslavci neće primati u KC.¹⁰ Taj dokument zavrjeđuje duži komentar, ne samo zbog toga što je historiografiji bio posebno zanimljiv.¹¹ Dopis je po mnogočemu iznenađujući i, politički gledano, predstavlja promašaj, a potpisao ga je, spomenuto je, R. Glavaš, svećenik hercegovačke franjevačke provincije. Nevjerojatno je, naime, da je vlast poslije *Okružnice... zagrebačkoga Duhovnog stola* i članka uglednoga teologa u *KL-u* uputila tako drsko sročeni tekst hrvatskim biskupima, sugerirajući im da "zadrže u katekumenatu" one koji bi htjeli postati katolici. Što tek reći o tome da nekakvo ministarstvo naređuje biskupima u kakvoj će formi komunicirati sa svojim svećenstvom!?

Moguće bi se taj dokument i mogao interpretirati u smislu u kojemu su ga je protumačili dio historiografije i publicistika¹² da Katolička crkva nije i na njega odgovorila, preko

10 Usp. *Arhiv Biskupskog ordinarijata Đakovo (ABOĐ)*, br. 2088, Đakovo, 1941.

V. Novak, n.dj., 622-623, pogrešno prenosi taj dokument, ispuštajući jedan njegov odlomak. I M. Bulajić, n.dj., 1, 370, te V. Dedijer, n.dj., 456, donose tekst istovjetan Novakovu, samo s različitim interpunkcijama.

11 Dedijer, n.dj., 456, naglašava taj dokument kako bi pokazao "kako je intimna suradnja postojala između episkopata i ustaške vlade. Oni se sasvim povjerljivo dogovaraju o metodama likvidacije pravoslavlja /.../. Episkopat je dobio sugestiju, da ne prima one prelaznike, koji bi u strahu pred smrću htjeli postati katolicima, ako pripadaju obilježenim kategorijama, za koje su predviđene druge, drastične mjere likvidacije!" Bulajić, pak, navodi upute bez ikakva komentara. S druge strane, Radmila Radić, *Verom protiv vere*, Beograd, 1995., 75, uočava problematičnost tog dopisa, naglašavajući kako je ono, pisano od Radoslava Glavaša, a datirano "14. jula 1941. bilo /.../ direktno mešanje i udar na autoritet Katoličke crkve u duhovnim stvarima."

12 Usp. V. Novak, n.dj., 622-623, i S. Alexander, *Church and State...*, n.dj., 27 (bilj. 95).

pomoćnog biskupa Lacha, i to odmah, 16. srpnja 1941. godine.¹³ Lach je učtivo odgovorio da se ne slaže s uputama Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, ali je uznastojao ne zaoštrevati situaciju te se u nečemu s njima i složio. Naime, zagrebački se Duhovni stol nije mogao složiti s kriterijima imovnog stanja ili naobrazbe za selekciju primanja u KC: protivilo bi se "duhu, a i zadaći katoličke Crkve, kad bi ona načelno odbijala svu inteligenciju od pristupanja u katoličku Crkvu". Jer kriterij za primanje nekoga u KC jest "da je njegova namjera stupiti u Crkvu katoličku iskrena i poštena." Biskup Lach je također pristojno odbio zahtjev "da se svaki slučaj prelaza prijavi Ministarstvu uz preporuku župskih ureda i hrvatskih nacionalnih ustanova", izgovarajući se preopterećenošću svećenstva.¹⁴

Hrvatske su vlasti potom, 30. srpnja 1941., izdale *Okružnicu o prijelazu grkoistočnjaka na katolicizam*, kojom se oglašavaju pravila u vezi s prelascima. U tom dokumentu postoje neki elementi iz povjerljivog dopisa biskupima od 14. srpnja, no također je vidljivo i da hrvatske vlasti nisu htjele poslušati riječ pomoćnog biskupa Lacha od 16. srpnja 1941. nego su odlučile provesti stvari onako kako su ih zamislile. Štoviše, Vlada se NDH poprilično bahato ponijela u tom dokumentu. Uputama se tako određuje da se pravoslavci ne vraćaju u grkokatolički obred, da se ta potvrda ne izdaje "inteligenciji" i bogatijim osobama te da je za prijelaz dostatna "potvrda o osobnoj čestitosti."¹⁵

¹³ Usp. ABO-, br. 2088, Đakovo, 1941.

¹⁴ Bulajić, n.dj., 370, interpretira to pismo kao da je "interes katoličke Crkve da se ne sužava akcija pokatoličavanja."

Usp., također, Ćiril Petešić, niz članaka u *Vjesniku*, Zagreb, primjerice članak od 5. ožujka 1982., gdje se Lachovo pismo ocjenjuje kao "priprema za okružnicu vlade od 30. srpnja 1941.," o čemu će još biti riječi.

¹⁵ Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP) NDH, kut. 25, br. 21378/41 i 2777/1941., kut. 25, te *KL*, g. XCII., br. 31, Zagreb, 8. kolovoza 1941., 367-368, rubrika Crkvene vijesti.

Crkva je i na tu novu vladinu *Okružnicu o prijelazima grkoistočnjaka...* odgovorila. Zagrebački je nadbiskup 5. kolovoza 1941. popratio objavljivanje te vladine uredbe sljedećim dopisom, koji je osobno potpisao:

Br. 11.530

Prednja se okružnica priopćuje dušobrižnom svećenstvu znanja radi time, da se imade u svakoj molbi navesti ili priložiti osim potvrde o prijavi o napuštanju iz grčko istočne vjere i potvrda o osobnoj čestitosti izdana od kotarske odnosno redarstvene vlasti. Što se pak tiče poučavanja prijelaznika, to svećenstvo ponovno upućujem na Okružnicu od 11. srpnja 1941. br. 7726 naročito na točku 4.¹⁶

Makar kratka, ta popratna bilješka također potvrđuje načela kojima se vodila Katolička crkva u pitanjima vjerskih prijelaza. Ona prihvaća ingerenciju civilne vlasti da određuje kakvu dokumentaciju prema zakonu građanin mora imati za pojedino djelo, ako tu dokumentaciju izdaju same civilne vlasti, ali slijedi svoja pravila kada je riječ o savjesti i osobnom opredjeljenju građanina.

U istom broju *KL*-a u kojemu je bila objavljena ta kratka napomena, neposredno poslije nje, donosi se i opaska br. 11677/41., otisnuta boldiranim slogom:

U vezi s uputama danima u Katoličkom listu od 11. VI. o. g. br. 231.../:

Opazilo se, da se podnesci za primitak u Katoličku Crkvu ili konvalidaciju braka još uvijek sastavljaju površno.

Osobito se ističe: a) da se ne navodi, da li su prelaznici dovoljno poučeni (.../; b) da se kod prelaza djece ne navode njihova imena i dob, što je važno s obzirom na pitanje, da li su pod cenzurom ili ne; c) da se kod konvalidacije braka ne navodi ime jedne ili druge strane, zatim gdje su i kada stranke rođene, gdje su i kada sklopile brak, kojeg su staleža te čime je to dokazano: Vjenčanim listom ili drugim nesumnjivim dokumentima; ako je njihov brak razveden, da li o tom postoji pravomoćna odluka.

16 *KL*, g. XCII., br. 31, 8. kolovoza 1941., 368.

Time u vezi upozorava se vlč. svećenstvo, da molbe treba sastavljati iscrpivo prema uputama /.../. U protivnom slučaju molbe će se sa čitavim spisom vratiti na nadopunu /.../. Odgovornost za kasnije rješenje molbi i eventualne neugodnosti stranaka nose sami dušobrižnici.

Izgleda da se tu očituje određeni pomak u nadbiskupovoj taktici prema državnim vlastima u vezi s pitanjem vjerskih prijelaza. Stepinac je, čini se, zaključio da je, umjesto natezanja s vladinim tijelima, s kojima je ionako bilo teško izići na kraj, mnogo lakši put pritisak na vlastito svećenstvo na terenu. To je, prema svemu sudeći, smisao tih instrukcija i poruka - kao da nadbiskup veli svome svećenstvu: "Pokušajte obdržavati vladine uredbe, ali tako da se moje ne prekrše."

Mora se, pritom, priznati da je svećenstvu na terenu bilo najteže. Poteškoće birokratske naravi nisu, dakako, bile najvažnije u opiranju katoličkog svećenstva politici "prevjeravanja."¹⁷ Nije, dakako, ni činovništvu bilo mnogo lakše, jer je moralo iz nejasnih i ponekad proturječnih odredaba izvlačiti pravila ponašanja u konkretnim slučajevima.

Vlasti NDH su u drugoj polovici 1941. godine odlučile oduzeti nadležstvo raznim ministarstvima za bavljenje vjerskim pitanjima te osnovati jedno državno tijelo koje bi se samo time bavilo. Tako je, 10. listopada 1941., osnovan, pri Državnom ravnateljstvu za ponovu, Vjerski odsjek, "u čiju nadležnost spadaju sva pitanja, koja se odnose na prelaže-

¹⁷ Opiranje KC-a državnoj politici prevjeravanja pokazuje se ne samo kod više hijerarhije nego i kod nižeg svećenstva, o čemu čak i civilne vlasti posredno svjedoče (usp. pismo predstojnika požeškog kotara nadbiskupu Stepincu, Nova Gradiška, 28. siječnja 1942., te njegove zahtjeve, koje je, popratnim pismom, državna vlast ponovila, u: R. Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, Milwaukee, 1953., dok. br. LIII, 395-397, i Popratno pismo Tajni br. 253-1942., 397). Nadbiskup je na to pismo odgovorio 8. veljače 1942. preko Nadbiskupskoga sudbenog stola, a pismo je potpisao pomoćni biskup F. Salis-Seewis (usp. isto, dok. br. LIV, 398-399).

nje sa grčko-istočne vjere na vjeru katoličku, muslimansku ili evangeličku.”¹⁸ Čak i ta zakonska uredba o osnivanju tijela koje će se baviti samo pitanjima povezanim za vjerske prijelaze svjedoči kako je bilo teško provesti intencije Vlade NDH u toj stvari. Naime, u t. 1 tog se dokumenta određuje:

Sve upute, koje bude rečeni vjerski odsjek izdavao, mjerodavne su, pa se stoga nalaže svima područnim vlastima, da se tih uputa imaju držati.

Odmah potom u dokumentu se naređuje da se od molitelja za prijelaz u drugu vjeru “ne smije ubirati nikakva posebna pristojba”, a sljedećom se točkom određuje da se sve molbe moraju “riešavati bez ikakvog odvlačenja.” U t. 5 te odredbe vjerojatno su ponajbolje izraženi problemi u vezi s vladinim program vjerskih prijelaza:

Sve oblasti imadu strogo paziti na to, da nitko ne vrši bilo kakovog moralnoga ili materijalnog pritiska, a najmanje, da silom prinuđuje bilo koga, da prelazi s jedne vjere na drugu. Takove počinitelje imadu vlasti u tom poslu najenergičnije spriječiti, Velikog župana izviestiti, te protiv njima po zakonu postupati.

Sljedeća točka nije ništa manje znakovita:

Područne su oblasti dužne sve one, koji su iz jedne vjere na drugu prešli ili preći kane, svim sredstvima najustaškije zaštititi protiv svakome bilo predbacivanju bilo osvećivanju ili inom bilo kakovom uznemiravanju.

Vlada, čini se, osnivanjem Vjerskog odsjeka nije htjela intenzivirati proces vjerskih prijelaza, kako je obično zaključivala prijašnja jugoslavenska historiografija, nego se, zapravo, htjela potpuno riješiti te zadaće. To se vidi i po tome što je brigu za to skinula s Ministarstava i delegirala je jednome trećerazrednom novoosnovanom tijelu. Inače, za ravnatelja je Vjerskog odsjeka bio postavljen katolički

18 *KL*, g. XCII., br. 43, Zagreb, 30. listopada 1941., i HDA, Zagreb, MUP NDH, 1276-I-A-1941.

svećenik franjevac Dionizije Juričev, koji je na tom položaju ostao samo nešto više od mjesec dana, do studenoga 1941. godine.

Objavom se novog dokumenta državnih vlasti o vjerskim prijelazima nastavio ustaljeni ritam izmjena vladinih uredba i crkvenih okružnica. Nadbiskup je Stepinac, pak, objavio 19. listopada 1941. okružnicu koja se tiče vjerskih prelazaka, u kojoj je ponovno naglasio da se na mijenjanje vjere nikoga ne smije siliti, ali se, također, nikome ne smije priječiti prelazak, ako to osoba traži s ispravnim nakanama.¹⁹ U toj se okružnici prvi put spominje i problem "misionara", koji je, također, opterećivao odnose KC-a s vlašću u stvarima vjerskih prelazaka. Naime, htijući biti što ekspeditivnija, Vlada je na svoju ruku određivala svećenike koji bi trebali poučiti u katoličkoj vjeri moguće prijelaznike na katolicizam. No, nadbiskup je Stepinac bio protiv takve državne ekspeditivnosti i upletanja u crkvene poslove.

U međuvremenu je "vrlo hitno" ured Vjerskog odsjeka uputio 24. listopada 1941. "svim kotarskim oblastima i ispostavama" upute, koje je potpisao Juričev, za vjerozanski prelaz grkoistočnjaka,²⁰ a prema kojima je Vjerski odsjek preuzeo isključivo nadležstvo za prelaženja iz "grkoistočne" vjere, dakle, pravoslavaca, što opovrgava tvrdnje da je KC upravljao tim prijelazima. U t. 5 tog se dopisa određuje da će "svećenike za vjersku poduku prelaznicima odrediti /.../ Vjerski odsjek u sporazumu sa Preuzv. Bisku. Ordinariatom." S obzirom na okružnicu nadbiskupa Stepinca, koja je izdana samo nekoliko dana ranije, a koja se protivila državnom određivanju "misionara", opaska Vjerskog odsjeka o dogovoru s crkvenim vlastima samo

19 Usp. A. Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, 2. izd., Zagreb, 1993., 423, i Ć. Petešić, *Vjesnik*, Zagreb, 6. ožujka 1982.

20 Usp. HDA, Zagreb, MUP-NDH, I-A 2494/41, kut. 34.

je izraz nadstojnikove želje. No, to ne znači da pojedini svećenici, napose redovnički, nisu na svoju ruku preuzimali dužnosti "misionara", na koje ih je odredio Vjerski odsjek. Ipak je, čini se, većinu prijelaza iz pravoslavlja u katolištvo, napose masovnih, provela sama državna vlast bez svećenika ili uz suradnju ponekog svećenika koji je ispunjavao formalnost "poduke" i samog "prijelaza."²¹ Službeno će predstavništvo KC-a, međutim, taj problem raspravljati na Biskupskoj konferenciji, koja se upravo pripremala.

2. "Najznačajnija Biskupska konferencija"

Na dokument državnih vlasti od 24. listopada također je stigao odgovor, sada s najvišega crkvenog mjesta, Biskupske konferencije, koja je zasjedala od 17. do 19. studenoga 1941. godine. Nije se teško složiti i s nedobronamjernima tumačima da je to bila "jedna od najznačajnijih /.../ konferencija,"²² na kojoj su, uz predsjedanje zagrebačkog nadbiskupa Stepinca, bili prisutni izaslanik Sv. Stolice Ramiro Marcone te biskupi kojima su prilike dopuštale dolazak. Oni su 20. studenoga uputili poglavniku predstavku koja se bavi pitanjima prelazaka u katolicizam,²³ u kojoj su, ako se ona objektivno čita, iskazali neslaganje katoličke hijer-

21 Usp., primjerice, dopis Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja br. 1624-B-1941. od 9. rujna 1941. kojim se odobrava molba sela Mikleuška u kutinskoj kotarskoj oblasti za prijelaz u KC, u kojemu se poimenično spominju 102 osobe, a naređuje samo da se nadležnome župnom uredu rješenje dostavi u prijepisu "na znanje", što sugerira da katolički svećenik nije bio ni uključen (HDA, Zagreb, MUP NDH, I-A 887/41., kut. 32), te gotovo identična rješenja, izdana 24. rujna i 24. listopada 1941. za selo Rujnice, općina Tržačka Raštela, i neka druga sela, općina Vrsta, kotar Cazin (isto, br. 3033-B-1941., I-A, 401/41, kut. 31, i br. 4350-B-1941., I-A 2722/41, kut. 34).

22 Ć. Petešić, *Vjesnik*, Zagreb, 6. ožujka 1982.

23 Cjeloviti su memorandum objavili R. Pattee, n.dj., dok. br. LII, 384-395, i F. Cavalli, *Il processo dell' arcivescovo di Zagabria*, Roma, 1947., a nepotpuni V. Novak, n.dj., 628-630. U knjizi, pak, *Katolička crkva i NDH*, n.dj., Dokumenti, donosim do sada najcjelovitiji tekst memoranduma na hrvatskome.

arhije u Hrvatskoj s postupcima vlasti u vezi s prelascima iz jedne vjere u drugu, čime su, u krajnjoj liniji, spašavali ili pokušali spašavati pravoslavno stanovništvo u Hrvatskoj od progona i nasilja.²⁴

Predstavka, pak, ima dva dijela: u prvome se, kraćem i glavnom dijelu iznose sve bitne točke koje su biskupi htjeli priopćiti Paveliću: prvo, samo se KC može baviti pitanjem prijelaza na katolicizam; drugo, samo crkvena hijerarhija ima pravo postavljati ljude koji će poučavati možebitne prijelaznike u vjeri (tzv. misionare), a oni, treće, mogu biti isključivo ovisni o crkvenim institucijama; četvrto, KC će priznati samo one prijelaze koji su se obavili prema crkvenim propisima; peto, državne institucije ne mogu poništavati prijelaze koje KC priznaje; šesto, episkopat izabire Odbor koji će se brinuti o pridržavanju pravila pri prijelazima; sedmo, u KC mogu biti primljeni samo oni koji slobodno to traže; osmo, obred u koji će prijelaznik prijeći ne može odrediti država; deveto, Odbor će organizirati tečajeve za one koji propovijedaju mogućim prijelaznicima, kojima se, deseto, moraju zajamčiti sva građanska prava; a u drugome, opsežnijem dijelu iznose se biskupska pojašnjenja stajališta iz prvoga dijela predstavke, čime se, zapravo, ukazuje na greške počinjene u pitanjima vjerskih prijelaza. Izdvajam, pri tome, samo pitanje "misionara" kao ilustraciju crkvenog opiranja nametanju političkih rješenja u vjerskim pitanjima.

Ne treba, ipak, previdjeti činjenicu da neki odlomci biskupskog pisma na prvi pogled zbunjuju. Primjerice odlomak "o *pogrješkama*, radi kojih se konverzije grkoiztočnjaka nisu mogle razvijati u onom obimu i sa onim uspjehom, kako bi

²⁴ To je još očitije iz službenog zapisnika zasjedanja Biskupske konferencije (usp. Arhiv Biskupskog ordinarijata Šibenik, bez sign., i J. Krišto, *Katolička crkva i NDH*, 2, n.d., Dokumenti, br. 105 i 110-112.

se one bile razvijale, kad te pogriješke ne bi bile učinjene". Na drugome se mjestu, pak, slično preporučuje državnom poglavaru priječenje nekih pojava među državnim službenicima, a "da se vidi, zašto do sada rad oko konverzija nije uspio i što bi trebalo učiniti, da se taj rad svede u kolotečinu promišljenih nastojanja bez uzaludnih pokušaja". Tu se upiru prigovori o bliskoj suradnji hijerarhije KC-a s državnim vlastima u procesu prisilnih konverzija i o njezinu pristajanju na takve konverzije kao sredstvu za uvećanje broja svojih vjernika. No, takvo je čitanje samo površan dojam. Kada se ti dijelovi ne istrgnu iz svog tekstualnoga (i političkog) konteksta i osobito ako se čitaju u svjetlu prvog dijela tog dokumenta te zapisnika zasjedanja, razvidno je da katolički biskupi nisu htjeli da pitanje vjerskih prijelaza i *pogreške* koje su, prema sudu biskupa, državne vlasti učinile u vezi s time, postanu razlogom prekida svih odnosa s državnim vlastima. Pritom su oni bili svjesni da su se zamjerali državnim vlastima radi odbijanja suradnje u pitanjima vjerskih prijelaza, pa su htjeli primiriti njihovu srdžbu, ali su ostali pri tvrdnji da je krivnja ipak na civilnima, a ne crkvenim vlastima. Štoviše, nisu se skanjivali naglasiti da su državne vlasti uistinu počinile teške greške u pitanju vjerskih prijelaza, završavajući predstavku i osudom svih "zločinstva i ispada" koji su se dogodili u vezi s njima i bez njih. Nisu smatrali kako su te greške samo proceduralne naravi nego - što je jasno iz sljedeće sekcije dokumenta te svjedočanstava biskupa koji nisu mogli prisustvovati zasjedanju - da proizlaze od tuda što su se državne vlasti uopće prihvatile reguliranja pitanja vjerskih prijelaza ("prema Božanskom pravu i kanonskim odredbama" pitanje konverzija spada isključivo na episkopat). No, kako bi ublažili tako negativan dojam kod vlasti, biskupi naglašavaju da vrhovi vlasti nisu odgovorni za takvo stanje nego ljudi na

nižim postajama, pri čemu su ponajprije htjeli da vlasti zaustave progone i krvoprolića, napose ako su ona povezana s vjerskim prijelazima.²⁵

Državne su vlasti na neki način odgovorile na tu biskupsku predstavku poglavniku tako što je 4. prosinca 1941. objavljena *Zakonska odredba* Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, koju je osobno potpisao poglavnik, o *ukidanju julijanskog kalendara s popratnim obrazloženjem*.²⁶ To je, izgleda, bio posljednji dokument te kritične godine u vezi s vjerskim prijelazima.

Crkvene su vlasti, sa svoje strane, pošle posrednim putem te objavile članak o pastorizaciji grkoistočnjaka u kojemu se ponovno iznose pravila u vezi s krštenjem, ženidbom i drugima sakramentima za pravoslavno stanovništvo, oslanjajući se na instrukcije Kanonskoga prava i raznih vatikanskih kongregacija.²⁷ Autor je članka pri tome imao u vidu ne samo one koji mole za prijelaz u KC nego i one pravoslavce koji mole katoličko svećenstvo da im krste djecu i pokopaju njihove mrtve. U svakom slučaju, zbog upućivanja takvih na župne urede, katoličko je dušubrižništvo trebalo sigurna tumačenja crkvene prakse u nenormalnim uvjetima.

No, na sreću, Vlada je već odlučila učiniti nešto što će promijeniti državnu politiku, a ujedno smirujuće djelovati na cjelokupnu državnu situaciju. Na sastanku su svih važnijih državnih činitelja 2. srpnja usvojeni zaključci, koje je MUP pretočio u dokument od 20. srpnja 1942. pod nazivom *Upute za smirivanje zemlje*, s dijelom koji se odnosi i na prijelaznike:

25 Opširnije u: isto, 1.

26 Usp. *Narodne novine*, br. 195, Zagreb, 4. prosinca 1941., odnosno *KL*, g. XCII., br. 49, Zagreb, 11. prosinca 1941., 580-581.

27 Usp. P. L., Pastorizacija grkoistočnjaka, *KL*, XCIII., br. 5, Zagreb, 29. siječnja 1942., 50-53.

3/ Prelaznici sa srbsko-pravoslavne vjeroispoviesti na koju drugu priznatu vjeroispoviest državljani su N.D.H. Sam prielaz ne daje im nikakva posebna prava. I...I.

[4/ Odnosi se na mirovine.]

5/ Primanje lojalnih pravoslavnih činovnika u službu

Država nije dužna nikoga primiti u službu, niti ga u službi držati. Ipak nema zapreka da budu primljeni, u državnu službu, lojalni pravoslavci, bivši činovnici, ali to pitanje treba rješavati individualno od slučaja do slučaja.²⁸

Iako su *Upute...* predstavljale male pomake nabolje, koraci su bili prepoznatljiviji. Usto, radi ispravljanja mnogih nepravilnosti u vezi s vjerskim prijelazima, MUP - Tajništvo ministra izdalo je 21. listopada 1942. i okružnicu *Prielaz grčko-istočnjaka na koju priznatu vjeru*, u kojoj se "najstrože zabranjuje" svaka tjelesna ili psihička prisila za prijelaz na katolicizam.²⁹

Sažetak

Program prevjeravanja je nedvojbeno jedna od najtužnijih stranica vlasti Nezavisne Države Hrvatske, što nije novo saznanje. Rijetko se uvidalo, međutim, da je taj program državne politike ujedno bio izvor velikih nesuglasica s visokom hijerarhijom Katoličke crkve (KC) i Sv. Stolicom. Neslaganje KC-a s državnom politikom može se pratiti iz izmjene uredbi i okružnica jedne i druge strane, koje su se smjenjivale u nevjerojatno ustaljenom ritmu. Temeljna zamjerka KC-a državnim vlastima i glavna točka nesporazuma bili su miješanje države u stvari za koje je Katolička crkva smatrala da prirodno spadaju na nju.

KC je, u tom natjecanju između dviju važnih institucija, nastojeći pretjerano ne zaoštriti odnos s vlašću, uspio obraniti svoj temeljni zahtjev. Vjerojatno će ponetko požaliti što biskupi, barem u trenutku održavanja Biskupske konferencije, nisu potpuno zaoštrili svoj odnos prema državnim vlastima u pitanju vjerskih prijelaza te pošli "na sve ili ništa". Ipak je umjesno pitati bi li biskupi u danima političkim prilikama tako postigli više no što su postigli načinom koji su izabrali. Ne treba smetnuti s uma činjenicu da kraj 1941. istodobno predstavlja i kraj nastojanja državne vlasti u vezi s prisilnima vjerskim prijelazima.

²⁸ HDA, Zagreb, MUP NDH, I-A-V.T. 515/42, kut. 29.

²⁹ Usp. isto, T. br. 755-1942., Zagreb, 21. listopada 1942., i M. Bulajić, 1, n.dj., 395 (pogrešno se, pritom, navodi da je dokument nastao "21. novembra").

Katoličkoj bi se hijerarhiji moglo prigovoriti što je uopće prihvatila raspravljati o vjerskim prelascima, jer je znala da je to bila nemoralna odluka državne vlasti. No, i takav se prigovor relativizira kada se uzme u razmatranje cjelokupni povijesni kontekst. Vodstvo KC-a u Hrvatskoj našlo se pred klasičnom dilemom: je li bolje prkositi vlastima, dakle moguće uopće i ne raspravljati o vjerskim prijelazima te im omogućiti uništenje još više ljudskih života, ili pokušati spasiti što se spasiti daje, upuštajući se u raspravu, a uspostavljajući barem crkvena pravila igre? Vodstvo je KC-a, očito, prihvatilo drugo rješenje.

Bilo je i drugih povijesnih razloga zašto KC-u nije bilo jednostavno otkloniti raspravu o vjerskim prelascima. Crkva je, naime, znala da su i u prethodnom razdoblju mnogi katolici, napose istočnog obreda, bili prisiljavani prijeći na pravoslavlje. S pravom je, stoga, mogla pretpostavljati da bi se barem nekolicina takvih htjela vratiti u raniju vjeru.

No, ni u KC-u sve nije bilo *zlatno*. Poneki je svećenik rado nudio svoje usluge državnoj vlasti, ne slušajući ni biskupe niti redovničke poglavare. Uglavnom je riječ o mladim ljudima, a utješno je da su bili malobrojni. Historiografija je, pak, na njihovima lošim primjerima izradila sud o djelovanju KC-a kao cjeline, osobito njezine hijerarhije, sud koji je najčešće bio potpuno negativan. Tako i historiografija ima dugova za koje je došlo vrijeme da budu podmireni.

Zusammenfassung

Das Programm der Glaubensbekehrung ist sicher eine der traurigsten Seiten der Regierung des Unabhängigen Staates Kroatien, wobei dies keine neue Erkenntnis ist. Man sah aber sehr selten ein, daß dieses Programm der staatlichen Politik auch eine Quelle großer Uneinigkeiten mit der hohen Hierarchie der Katholischen Kirche und dem Heiligen Stuhl war. Die Uneinigkeit der Katholischen Kirche mit der Staatspolitik ist anhand des Austausches von Verordnungen und der Rundschreiben beider Seiten ersichtlich, der einem festen Rhythmus folgte. Die grundlegende Kritik der Katholischen Kirche und der wichtigste Grund für alle Uneinigkeiten war die Einmischung des Staates in Angelegenheiten, die die Katholische Kirche als ihre Domäne betrachtete.

In diesem Wettkampf zwischen zwei wichtigen Institutionen gelang es der Katholischen Kirche, ihren grundlegenden Anspruch zu verteidigen. Zur gleichen Zeit versuchte sie, ihre Verhältnisse zur Regierung nicht übermäßig zu verschärfen. Wahrscheinlich werden sich manche darüber beklagen, daß die Bischöfe, wenigstens während der Bischofskonferenz, ihr Verhältnis zur Regierung in Sachen Bekehrung nicht verschärft hatten und auf „alles oder nichts“ gegangen sind. Trotzdem ist es angemessen zu fragen, ob die Bischöfe

unter solchen politischen Umständen auf diese Weise mehr erzielt hätten als mit der gewählten Methode. Man soll auch nicht vergessen, daß das Ende des Jahres 1941 zur gleichen Zeit den Schluß der Bemühungen der Regierung im Zusammenhang mit den Zwangsbekehrungen bedeutet.

Der katholischen Hierarchie könnte man vorwerfen, daß sie sich überhaupt in die Diskussion über Glaubensbekehrung eingelassen hat, da sie wußte, daß dies eine amoralische Entscheidung der Regierung war. Zieht man den ganzen geschichtlichen Kontext in Betracht, relativisiert sich so der Einwand. Die Leitung der Katholischen Kirche befand sich vor dem klassischen Dilemma: ist es besser, den Behörden zu trotzen, also das Thema der Glaubensbekehrungen überhaupt nicht anzusprechen und dadurch das Leben der Menschen noch mehr zu bedrohen, oder sich in die Diskussion einzulassen um zu retten, was zu retten ist und zur gleichen Zeit die Spielregeln der Kirche aufzustellen? Die Leitung der Katholischen Kirche hat offensichtlich die zweite Lösung angenommen. Es gab auch andere geschichtliche Gründe, warum es für die Katholische Kirche nicht so einfach war, die Diskussion über die Glaubensbekehrungen abzuweisen. Die Kirche wußte nämlich, daß in früheren Zeiten viele Katholiken in erster Linie östlicher Liturgie dazu gezwungen wurden, die Orthodoxie anzunehmen. Deshalb konnte sie mit Recht voraussetzen, daß sich einige doch noch zum Christentum bekehren würden.

Aber auch in der Katholischen Kirche war nicht alles aus Gold. Einige Priester boten ihre Dienste gerne den Behörden an und hörten weder auf Bischöfe noch Ordensvorgesetzte. Normalerweise handelt es sich um junge Leute und zum Glück waren es wenige. Die Historiographie bildete sich auf Grund ihrer schlechten Beispiele ein Urteil über die Wirkung der Katholischen Kirche, insbesondere ihrer Hierarchie, als Ganzheit. Dieses Urteil war in meisten Fällen völlig negativ. So hat auch die Historiographie Schulden, die jetzt beglichen werden müssen.